

ਜੈਨ ਯੋਗ :

ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਹਰਿਭੱਦਰ ਅਤੇ ਉਪਾਧਿਆਯ ਯਸ਼ੋਵਿੰਦੇ ਨੇ ਯੋਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - “ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਮੈਲ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗ ਹੈ।”

ਜੈਨ ਆਗਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਿਕ ਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਤਪ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਾਇਆ ਦੇ ਯੋਗ (ਮੇਲ) ਨਾਲ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ। ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਚਨ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਾਹ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਚਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਮਨ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਨ ਅਤੇ ਬਚਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦ੍ਰਵ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਭਾਵ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਪੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਹਠ ਯੋਗ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਨਾਲ ਜੋ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਗਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਉਸ ਦੇ ਭੇਦ, ਉਪਭੇਦ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਭੱਦਰਾਵਾਹੂ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ‘ਆਵਸ਼ਯਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ’ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ

ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਉਮਾਸਵਾਤੀ ਨੇ ਤੱਤਵਾਰਥ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ ਭਦਰ ਸ਼ਮਾਸ਼੍ਰਮਣ ਨੇ ਧਿਆਨਸ਼ਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਹਰੀਭੱਦਰ ਨੇ ਜੈਨ ਯੋਗ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਬਿੰਦੂ, ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮੁਚਯ, ਯੋਗ ਵਿਹਿੰਸਕਾ, ਯੋਗ ਸ਼ਤਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਡਸਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੈਨ ਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਪੁਨਾਬੰਧਕ, ਸਮਿੱਅਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਦੇਸ਼ ਵਿਰਤੀ, ਇਹ ਚਾਰ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਯੋਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮ, ਭਾਵਨਾ, ਧਿਆਨ, ਸਮਤਾ, ਵਿਰਤੀ ਸੰਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮੁਚਯ ਵਿੱਚ ਐਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਮੇਲ ਪੱਖੋਂ ਮੇਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ, ਮਿੱਤਰਾ, ਤਾਰਾ, ਬਲਾ, ਦੀਪਰਾ, ਸਥਿਰਾ, ਕਾਂਤਾ, ਪ੍ਰਭਾ ਅਤੇ ਪਰਾ ਇਹ ਅੱਠ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਠ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਾਤੰਜਲ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਦੇ ਯਮ, ਨਿਅਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆਂ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ ਤੋਂ ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਦੱਸਥ, ਪਿੰਡਸਥ, ਰੂਪਸਥ ਤੇ ਰੂਪਾਤਿਤ ਇਹ ਚਾਰ ਧਿਆਨਾਂ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਕਸ਼ਿਪਤ, ਯਾਤਾਯਾਤ, ਸਲਿਸ਼ਟ,

ਮਲੀਨ ਮਨ ਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਭਚੰਦਰ ਦੀ ਗਿਆਨਾਰਣਵ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਉਪਾਧਿਆ ਯਸ਼ੋਵਿਜੈ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਸਾਰ, ਅਧਿਆਤਮ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਯੋਗ ਅਵਤਾਰ ਬਤਿਸ਼ੀ, ਪਾਤੰਜਲਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵਿਰਤੀ, ਯੋਗ ਵਿਸੰਕਾ, ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀ ਸਵਾਧਿਐ ਆਦਿ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਯੋਗ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਵਨਾ, ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਤੱਤਵ ਦਰਸ਼ਨ - 3

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਅਪੂਰਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਮੇਧਾ ਦਾ ਇਕੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਧਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਮੇਧਾ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ। ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਇੱਕ ਧਰਮ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਤਰਕ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਧਰਮ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ। ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਆਚਾਰ ਪੱਖ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅਨੇਕਾਂਤ ਹੈ।

ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੈਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਬਨਾਸਪਤੀ, ਦੋ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਚਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮਨ, ਵਚਨ ਤੇ ਕਾਇਆ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨਾ - ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਮਾੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਸੱਚ, ਅਸਤੇ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਅਤੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਮਾਨਵ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਚਾਰ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ।

ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ :

ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ - ਜੈਨ ਤਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਸਤੂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ। ਇਕ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਪਦਾਰਥ ਚਾਹੇ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਵੱਡਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਧਰਮ (ਗੁਣ) ਰਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਗੁਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਫਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਹੈ, ਰਸ ਵੀ ਹੈ, ਗੰਧ ਵੀ ਹੈ, ਆਕਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਭੁੱਖ ਸ਼ਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਧਰਮ (ਸੁਭਾਅ) ਹਨ। ਹਰ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵ ਤੇ ਪਰਿਆਏ - ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝਣਾ ਅਨੇਕਾਂਤ ਹੈ।

ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਵਿੱਚ 'ਵੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਕਾਂਤਵਾਦ ਵਿੱਚ 'ਹੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਫਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ - ਇਹ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਹੈ। ਫਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਇਹ ਏਕਾਂਤਵਾਦ ਹੈ। 'ਵੀ' ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਹੀ' ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ 'ਪਿਤਾ ਜੀ', ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਪੁੱਤਰ', ਤੀਸਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਭਾਈ', ਚੌਥੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਧਿਆਪਕ', ਪੰਜਵੇ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਪਤੀ', ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋਈ ਤਾਇਆ, ਕੋਈ ਮਾਮਾ, ਕੋਈ ਭਾਣਜਾ ਆਦਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੱਖੋਂ ਪਤੀ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮ ਹਨ।

ਇਕ ਆਦਮੀ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹਾਂ। ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਹੋ? ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਹਾਂ। ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ - ਤੂੰ ਕੀੜੀ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਪੇਕਸ਼ਵਾਦ ਪੱਖੋਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਛੋਟੀ ਵੀ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਵੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨਿੱਤ (ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ) ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੰਗਣ ਤੋਂ ਅੰਗੂਠੀ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਚੈਨ ਬਣਵਾਈ। ਸ਼ਕਲ ਬਦਲ ਗਈ, ਪਰ ਸੋਨਾ ਕੰਗਣ, ਅੰਗੂਠੀ, ਚੈਨ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਸੋਨੇ (ਦਰਵ) ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰਿਆਏ (ਆਕਾਰ) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਧਰੁਵ (ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਤੇ ਜੋਰ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੇਕਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਆਦਵਾਦ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਦਵਾਦ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ 'ਬਚਨ ਸ਼ੈਲੀ' ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿਆਦਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਦਵਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚਾਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਤਕ ਤੱਕ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਆਦਵਾਦ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਤਰਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ

ਅਨੁਭਵ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਚਾਰੀਆ ਹਰੀਭੱਦਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੁਗਤ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਆਦਮੀ ਉਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਧਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੇਕ ਧਰਮਾਤਮਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਸਿਆਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਖਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਸਤੂ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਅਤੇ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸੇ ਪੱਖੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਦੂਸਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਧਰਮ ਭੇਦ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭੇਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਪੇਕਸ਼ਾਵਾਦ ਜਾਂ ਸਪੇਕਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਸਿਆਦਵਾਦ ਹੈ। ਸਿਆਦਵਾਦ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਹੈ: ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਅੱਧੇ ਸੱਚ ਦੀ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਨਾ ਸੰਕੇਵਾਦ (ਸ਼ੰਕੇ) ਦੀ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਪੱਖੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਵਾਦ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚਾਬੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਪਤ ਭੰਗੀ :

‘ਸਿਆਦ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ। ਤਰਕ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਆਦਵਾਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਪਤਭੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ

ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਸਤ (ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ) ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਸਤ (ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਲੀ) ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖੋਂ ਛੱਡਣਯੋਗ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਤ ਭੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ :

1. ਸਿਆਦ ਆਸਤੀ - ਹਰ ਵਸਤੂ ਆਪਣੇ ਦਰਵ ਖੇਤਰ, ਕਾਲ ਤੇ ਰਾਵ (ਅਵਸਥਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਪੱਖੋਂ ਸਤ ਹੈ।

2. ਸਿਆਦ ਨਾਸਤੀ - ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਵਸਤੂ, ਪਰ (ਹੋਰ) ਦਰਵ, ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਪੱਖੋਂ ਅਸਤ ਹੈ।

3. ਸਿਆਦ-ਨਾਸਤੀ - ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵਸਤੂ ਸਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਤ ਵੀ ਹੈ।

4. ਸਿਆਦ ਅਵੱਕਤਵਯ - ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਲਨਾ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਵੱਕਤਵਯ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਨਾ ਆਖਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

5. ਸਿਆਦਆਸਤੀ ਅਵੱਕਤਵਯ - ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਅਵਕਤਵਯ (ਨਾ ਆਖਣਯੋਗ) ਹੈ।

6. ਸਿਆਦ ਨਾਸਤੀ ਅਵੱਕਤਵਯ - ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾ ਆਖਣਯੋਗ ਹੈ।

7. ਸਿਆਦਆਸਤੀ-ਨਾਸਤੀ ਅਵਕਤਵਯ - ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਅਵਕਤਵਯ ਹੈ।

ਆਸਤੀ-ਨਾਸਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਤ-ਅਨਿਤ, ਭੇਦ-ਅਭੇਦ, ਖਾਸ-ਆਮ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਸਪਤ ਭੰਗੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਂ ਵਿਕਲਪ ਹਨ।

ਨਯ:

ਅਨੇਕਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਨਯ ਹੈ। ਨਯ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਏਕਾਂਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ (ਭਾਗ) ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜੋ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਨਯ ਹੈ।

ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਭਾਵ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਰਿਆਏ (ਆਕਾਰ) ਰੂਪ ਤੋਂ। ਦਰਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ 'ਪ੍ਰਮਾਣ' ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਆਏ (ਅਕਾਰ) ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਨਯ ਹੈ। ਦਰਵ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਆਏ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਨਯ ਅੰਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੰਪੂਰਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲਾਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਯਅੰਸ ਨੂੰ ਵਿਕਲਾਦੇਸ਼ੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਯ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਨਯ ਦੀਆਂ (1) ਸੁਨਯ ਅਤੇ (2) ਦੁਰਨਯ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਸੁਨਯ ਵਸਤੂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਅੰਸਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ। ਪਰ ਦੁਰਨਯ ਬਾਕੀ ਅੰਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਨਯ ਦੇ ਅਨੰਤ ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ, ਬਚਨ, ਵਿਕਲਪ ਹਨ, ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਨਯ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਨਯ ਨੂੰ ਸਤ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਦੱਸਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਿਕੁੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਤ ਨਯ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਨੈਗਮਨਯ :

ਆਮ ਤੇ ਖਾਸ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਯ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂਗਾ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਆਖਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਇਲਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਦੇ ਗੁਣ, ਕਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤਾਂਗੇ ਅਤੇ ਤਾਂਗੇਵਾਲੇ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਨਯ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਪੱਖੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨੈਗਮਨਯ ਹੈ।

2. ਸੰਗ੍ਰਹਿਨਯ :

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਯ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਯ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ ਆਖਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਸ (ਹਿਲਣ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ) ਸਥਾਵਰ (ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਅੱਗ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ) ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨਯ ਹੈ।

3. ਵਿਵਹਾਰਨਯ :

ਸੰਗ੍ਰਹਿਨਯ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ਯ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ। ਸੰਗ੍ਰਹਿਨਯ ਦਾ ਪੱਖ ਅਭੇਦ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨਯ ਦਾ ਪੱਖ ਭੇਦ ਵੱਲ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਵਹਾਰਨਯ ਹੈ।

4. ਰਿਜੂਨਯ :

ਰਿਜੂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਲ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਨਯ ਹੈ। ਰਿਜੂਨਯ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਖਣਾ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੌ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਜਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਰਿਜੂਨਯ ਹੈ।

5. ਸ਼ਬਦਨਯ :

ਰਿਜਸੁਤਰ ਨਯ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਨਯ ਲਿੰਗ, ਕਾਰਕ, ਸੰਖਿਆ ਆਦਿ ਭੇਦ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਗਰ ਅਤੇ ਪੁਰ ਸ਼ਬਦਨਯ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹਨ।

6. ਸਮਭਿਰੂਤਨਯ :

ਇਹ ਨਯ ਪਰਿਆਏ ਵਾਚੀ (ਸਮਾਨਅਰਥ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਪਰਿਆਏਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ, ਸ਼ੁਕਰ ਅਤੇ ਪੁਰੰਦਰ ਪਰਿਆਏ ਵਾਚੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੋਲਤਾਂ, ਸ਼ੁਕਰ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਪਰਿਆਏਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

7. ਏਵਮਭੂਤਨਯ :

ਜੋ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਰਨਾ। ਜਿਵੇਂ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਜਾਰੀ ਆਖਣਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਬਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਰਸੋਈਆਂ ਆਖਣਾ। ਵਸਤੂ ਦੇ ਕੰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੱਖੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਏਵਮਭੂਤਨਯ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤ ਨਯਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਯ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ, ਆਖਰੀ ਚਾਰ ਨਯ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਪ੍ਰਮਾਣ :

ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਯ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ

ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ : 1) ਪ੍ਰਤੱਖ 2) ਪਰੋਕਸ਼ (ਗੁਪਤ)।
ਪਰੋਕਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ : ਮਤੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇ
ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ : ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ, ਮਨਪ੍ਰਯਭਵ ਗਿਆਨ, ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਅੰਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ
ਕਿ ਨਯ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣ
ਵਸਤੂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ (ਵਿਧੀ) ਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧ (ਰੋਕਣਾ) ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ
ਹੈ।

ਮਤਿ ਗਿਆਨ :

ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਅਵਗ੍ਰਹਿ, ਈਹਾ, ਅਵਾਏ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ
ਭੇਦ ਉਪਭੋਦ ਹਨ।

ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ :

ਮਤਿ ਗਿਆਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੱਕਾ
ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਮਤਿ ਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਸ਼ਰੁਤ
ਗਿਆਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਗ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੀ, ਅੰਗ ਬਾਹਰ ਆਦਿ
ਅਨੇਕਾਂ ਭੇਦ ਹਨ।

ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ :

ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਵਧੀ ਹੈ। ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ
ਕੇਵਲ ਰੂਪੀ (ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ) ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਲਈ
ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਨਗਾਮੀ,
ਵਰਧਮਾਨ, ਹੀਯਮਾਨ, ਅਪ੍ਰਤਿਪਾਤੀ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਤੀ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਹਨ। ਇਸ
ਵਿਚ ਭਵਪ੍ਰਤਯ (ਜਨਮ ਜਾਤ) ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਪ੍ਰਤਯ ਖਾਸ ਕਸ਼ਯੋਉਪਸ਼ਮ ਰਾਹੀਂ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨਪ੍ਰਯਭਵ ਗਿਆਨ :

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਰਿਜੂਮਤੀ ਤੇ ਵਿਪੁਲਪਤੀ, ਇਹ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਇਹ ਪੂਰਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ :

ਕੇਵਲ ਗਿਆਨਵਰਨ ਕਰਮ ਦੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਸ਼ੁੱਧ, ਸੰਪੂਰਨ, ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਤੇ ਅਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਗਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਆਵਰਣ, ਦਰਸ਼ਨਆਵਰਣ, ਮੋਹ ਤੇ ਅੰਤਰਾਏ (ਰੁਕਾਵਟ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਘਾਤੀ ਕਰਮ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਕਸ਼ੇਪ :

ਨਿਕਸ਼ੇਪ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰੱਖਦਾ ਜਾਂ ਵੰਡਣਾ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਬੰਧਿਤ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ।

1. ਨਾਮ ਨਿਕਸ਼ੇਪ : ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ - ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਾਜਾ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭਿਖਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਆਖ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ। ਨਾਮ ਨਿਕਸ਼ੇਪ ਵਿੱਚ ਨਾਉਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਕਸ਼ੇਪ : ਜੋ ਅਰਥ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਕਸ਼ੇਪ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹੋ ਹੈ। ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਤਦਾਕਾਰ ਅਤੇ ਅਤਦਾਕਾਰ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ